

«ВЫСЛОЎНАСЦЬ» АЎТАРСКАГА ТЭКСТУ (на матэрыяле арыгінальных выслоўяў Якуба Коласа)

У працэсе вызначэння рытарычнага сэнсу аўтарскага выслоўя думка чытача паслядоўна праходзіць, паступова «ўздымаючыся», некалькі ступеняў. Дэкадзіраванне, прачытанне тэксту перш за ўсё рухаецца згодна з антыноміяй «мова – маўленне» ад сказа – адзінкі мовы як пэўнай фармальна-граматычнай пабудовы, увасобленай праз сінтагматычныя сувязі членаў сказа, што матэрыялізаваны, аформлены тымі ці іншымі лексічнымі адзінкамі, – да *выказвання* – адзінкі маўлення, маўленчай рэалізацыі сказа, калі істотнымі становяцца такія маўленчыя з’явы, як парадак слоў і лагічнае (тэма-рэматычнае) члянэнне, інтанацыя і тактавы падзел, мадальнасць, пабочныя словы, звароткі, разнастайныя кантэкставыя сувязі выказанай думкі і пад. Сказ – сінтагматычная адзінка тэксту, выказванне – сінтагматычная адзінка кантэксту. Сказ мае адпаведнае лексіка-граматычнае тэкставае значэнне; выказванне – кантэкставае значэнне.

Значэнне сказа і значэнне выказвання – розныя адзінкі, але іх агульнасць выяўляецца ў тым, што абодва яны належаць сінтаксісу. Аднак, як адзначалася многімі даследчыкамі, «калі мы хочам стварыць тэорыю значэння, якая дазваляе нам зразумець, як мы прыпісваем сэнс нашым паўсядзённым сусветам і вызначаем адносіны суадпаведнасці, то мы не можам лічыць сінтаксіс вуснага маўлення *галоўнай* складальнай часткай тэорыі значэння. *Кантэкст* *ўзаемадзеяння* рэфлексіўна перажываецца ў ходзе ўзаемадзеяння, выяўляецца або ўяўляецца, калі ўзаемадзеянне ўжо ў мінулым... становіцца ядром агульнай тэорыі значэння» [5, с. 291].

Адсюль вынікае, што «канчатковы сэнс» сказанага, які і ёсць для нас рэальнае, дзейнае, актуальнае значэнне, узнікае на базе сінтак-

січных значэнняў, але не вычэрпваецца імі. Узаемадзеянне ўсіх элементаў маўленчай камунікацыі (адрасант, адрасат, кантэкст, паведанне, кантакт, код), веданне кансітуацыі зносін, прэсупазіцыі розных тыпаў даюць магчымасць не толькі зразумець граматычнае выказванне (напрыклад, *даць хлопчык мячык*), але і выявіць падтэкст пачутага. Менавіта так мы адкрываем рытарычны сэнс «ты просіш нас пайсці, але не загадваеш», калі чуем выказванне *Ну, што вы ўсе стоўніліся ў кабінце?*, пабудаванае на падставе сказа *Вы стоўніліся ў кабінце*.

На гэтым прыкладзе добра відаць, як узнікае *падтэкст* – гэты «сінтэз лінгвістычнай і экстралінгвістычнай інфармацыі пры ўмове абавязковай апоры на прэсупазіцыі» [1, с. 13–14].

Але выказванне *Ну, што вы ўсе стоўніліся ў кабінце?* не перарастае ў выслоўе, бо адсутнічаюць важныя ўмовы спараджэння выслоўя: глыбокая, істотная думка і яскравая слоўная форма. Гэтыя ўмовы вытрыманы, напрыклад, у такім выслоўі Якуба Коласа:

І так нясецца ён, васпане, –

Тычына шапкі не дастане (VI, с. 80).

На падставе значэння сказа «адушаўлены дзейнік + дзеяслоў паводзін + акалічнасць, што ўказвае на інтэнсіўнасць дзеяння» (*Пан нясе сябе высока*) спараджаецца значэнне выказвання (экспрэсіўная інтанацыя, зваротак, гіпербала з эліпсісам злучніка *што (...так, што тычына шапкі не дастане)*, адмоўная ацэначная мадальнасць, кантэкст насычанага рытарычнымі сродкамі маналогу Марціна і г. д.), якое набывае пашыральнае, пераноснае значэнне, падтэкст, сэнс, што стасуецца да многіх жыццёвых сітуацый. Усё гэта і дазваляе ўключаць дадзеную фразу ў іншыя кантэксты як трапную, устойлівую па сродках і структуры характарыстыку чалавека, як выслоўе.

Суадносіны **значэння сказа, значэння выказвання і сэнсу выслоўя** графічна можна ўявіць сабе як суадносіны лініі, плоскасці і аб'ёмнай фігуры; пры гэтым лінія з'яляецца элементам плоскасці, а плоскасць – элементам аб'ёму.

Тое, што мастацкі тэкст – з'ява «шматслойная», адзначалася і раней. Але што тычыцца непасрэдна ролі моўнага субстрату ў пабудове аб'ектаў, якія вывучаюцца рыторыкай, то тут, на наш погляд, найбольш дакладна акрэсліў стан рэчаў У. Н. Тапароў. Ён адзначаў наяўнасць «узаемасувязі рыторыкі і лінгвістыкі, якая ўлічвае залеж-

насць (і арыентацыю) аб'ектаў рыторыкі (рытарычных структур) ад аб'ектаў лінгвістыкі (моўных структур)». І далей: «У сучаснай семіётыцы пад рыторыкай якраз і разумеюць правілы пабудовы маўлення на звышфразавым узроўні, законы “паэтычнай семантыкі”, г. зн. тыпы непрамых (пераносных) значэнняў (рытарычных фігур), і “паэтыку тэксту” (структуру адносін унутрытэкставых элементаў), уключаючы аналіз сацыяльнага функцыянавання тэкстаў як цэласных знакаў» [6, с. 417]. Выслоўе – гэта і ёсць адзін з відаў сацыяльнага функцыянавання тэкстаў, цэласны знак, што грунтуецца на структурах лінгвістыкі.

Нам уяўляецца, што ахарактарызаваная вышэй трохэтапная мадэль спараджэння выслоўя можа быць суаднесена з канцэпцыяй «трох розных тыпаў адносін» у сказе. Аўтар яе Ж. Дэлёз называе першы тып суадносін паміж «падзеямі» і «сказамі» дэнатацыяй (абазначэннем) або індыкацыяй (указаннем). Гэты тып суадносін «гаворыць пра адносінны сказа да знешняга стану рэчаў (datum). Стан рэчаў *індывідуалізуецца*... Працэдура абазначэння заключаецца ў спалучэнні слоў з *канкрэтнымі вобразамі*...» [2, с. 26].

Другі тып адносін у сказе Ж. Дэлёз называе маніфестацыяй. Гэта сувязь «паміж сказам і суб'ектам, які гаворыць і выражае сябе» [2, с. 27]. Нарэшце, трэці тып – сігніфікацыя, або «сувязь слова з *універсальнымі або агульнымі* паняццямі...» [2, с. 28]. У гэтых разважаннях французскага філосафа для нас важны сам прынцып размежавання трох тыпаў адносін у межах сказа, які грунтуецца на ступені адцягненасці перадаваемых паняццяў.

Тэкставае значэнне сказа, кантэкставае значэнне выказвання і падтэкставы сэнс выслоўя ў іх трохступенным суаднясенні падпарадкоўваецца агульным заканамернасцям спараджэння сэнсу дыскурсу: «... сэнс выражаецца ў значэннях (як матыў у мэтах), а не значэнне ў сэнсах» [3, с. 293]. Нам падаецца, што гэтае палажэнне, сфармуляванае знакамітым псіхалагам, дае падставы паставіць яшчэ адно лінгвістычнае пытанне – пытанне пра ўнутраную форму выслоўя.

Пакідаючы ўбаку паняцці ўнутранай формы словазлучэння (бо фактычна гэты тэрмін сінанімічны тэрміну *граматычная форма словазлучэння* – унутраная і знешняя) і ўнутранай формы мовы (маецца на ўвазе, паводле В. Гумбальта, сістэма граматычных катэгорый пэўнай мовы), звернемся да слова і фразеалагізма. Агульным для абодвух выпадкаў з'яўляецца ідэя матываванасці лексічнага

значэння ці фразеалагічнага наймення. «Унутранай формай называюць вобраз, які ляжыць у аснове наймення фразеалагічнай адзінкі, або вобразнае ўяўленне, якое спадарожнічае фразеалагічнаму значэнню. Вобразнасць у дачыненні да фразеалагізмаў – гэта сумешчанае бачанне дзвюх карцін» [4, с. 125].

З пэўнай верагоднасцю можна дапусціць, што кантэкставае значэнне выказвання матывуе, у пэўнай ступені прадвызначае сэнс выслоўя, і сувязь паміж імі можа быць акрэслена як унутраная форма апошняга. Напрыклад, агульнае значэнне «гаварыць абш-што», якое ўласціва фразеалагізмам-сінонімам *лухту плесці, гарох з капустай мяшаць, мох з балотам несці, сем карабоў наверхці, языком малоць*, матывуецца семантычнай і фармальнай структурай гэтых ідыём. Разам з тым пераносна-пашыральнае значэнне (сэнс) пэўнага выслоўя вынікае з семантычнай і фармальнай структуры адпаведнага эксцэпціраванага з кантэксту выказвання. Напрыклад:

Ды рыбакі не ўсе аднакі – → сэнс ‘людзі, не падобныя
Свае ў іх густы і адзнакі (VI, с. 88). адзін на аднаго’.

Сабе сам пан, → сэнс ‘незалежнасць
сабе сам служба (VIII, с. 10). асобы’.

Эх, прасторны і шырокі свет, → сэнс ‘заўсёдная незада-
а чалавеку ў ім цесна! (V, с. 322). воленасць сваім лёсам’.

Паняцце ўнутранай формы дае магчымасць убачыць і зразумець яшчэ адзін бок працэсу фарміравання аўтарскага выслоўя, а менавіта – ролю вобразных сродкаў у складзе выказвання, вартасці і глыбіні думкі, якая схавана ў канкрэтным выказванні-назіранні і якая можа надаць яму абагульняльную значнасць выслоўя і спарадзіць ужо самастойны тэкст, здольны да незалежнага сацыяльнага функцыянавання.

Літаратура

1. Ануфриева, С. С. Средства и приёмы создания подтекста в прозе 90-х годов XX века : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / С. С. Ануфриева. – Минск, 2003. – 19 с.
2. Делёз, Ж. Логика смысла / Ж. Делёз. – М. : Изд. центр «Академия», 1995.
3. Леонтьев, А. Н. Проблемы развития психологии / А. Н. Леонтьев. – М. : МГУ, 1972.
4. Лепешаў, І. Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: спрэчныя пытанні / І. Я. Лепешаў. – Гродна : ГрГУ, 2002.

5. Новые направления в социологической теории. – М. : Прогресс, 1978.
6. Топоров, В. Н. Риторика / В. Н. Топоров // Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Сов. энциклопедия, 1990.